

КЫРГЫЗ ЭЛ ЫРЛАРЫНЫН ТАРИХЫНАН

Макалада негизинен кыргыз элинин ырлар, айрыкча эл араларда ырдалып жүргөн, элге кеңири тараган ырлары жана алардын авторлору жөнүндө сөз болот.

Өзгөчө биз элдик ыр катары санап жүргөн «Ой тобо», «Ойдай» деген ырлардын авторлору жөнүндөгү маалымат, окуучунун кызыгуусун арттырат. Кыргыз профессионалдуу ырларына алгачкы, чыйыр жолду салган композиторлор А.Малдыбаев, ошондой эле элдик ырларды, күүлөрү нотага салып, айрым аспаптар үчүн күүлөштүргөн. А.Затаевич. Г.Шубин, Д.Ковальев өңдүү композиторлор жөнүндөгү маалыматтар кыргыз музыкасына кызыккан, кыргыз музыкасын, ырларын, күүлөрүн сүйүп уккан адамдарды кайдыгер калтырбайт.

Адатта кыргыз элин казак боордошторубуз «Кыргыз жери- ырдын өлкөсү» -деп бекеринен айткан эмес. Чындыгында эле меймандос эл ыр менен туулуп, ыр менен өскөн элдерден. Кыргыздын кайсы гана жерине барбаңыз, шандуу ыр менен тосуп алат. Андай ар бир адамдын көңүл куту болгон канаттуу ырлар кыргыз элинде абдан кеңири. Алар болсо ар түрдүү жанрда, ар кыл формада, ар кандай мазмунда өнүккөн. Алардын ичинде армандуу ашыктар баянын камтыган «Ой тобо», «Ойдай», «Оххой», «Күнөтай» жана оор эмгекти жеңилдетүү үчүн атайын чыгарылган «Оп майда», «Орок оргондогу ыр», мал чарбачылыгына арналган «Бекбекей», «Шырылдан», ж.б. ырлар бар.

Ушул чыгармаларды укканда байыркы элдин жашап өткөн доорунан, турмушунан кабар алабыз. Андай муундан муунга өтүп, доордон доорго жеткен асыл мурастарды эл ичинен чыккан карапайым адамдар чыгарышкан. Алардын чыгармалары ооздон-оозго өтүп, элдик чыгарма катары тараган.

Биздин элде «Ой тобо» деген ырды элдик ыр деп жүрүшөт, бирок ал ырды карапайым элден чыккан Эсеналы Кушчиев жазган, ошондой эле кыргыз элинде көптөн бери элдик ыр деп аталып, ырдалып жүргөн «Ойдайды» Султанбүбү Акылбекова чыгарган.

Ар бир ырдын же обондун сөзсүз автору болгон. Элдик ырларды байыткан жана жараткан ырчылар, обончулар болгон, алар сөзүн да, обонун да өзүлөрү чыгарышып, өзүлөрү аткарышкан. Ошондой эле улуу традицияны Т. Сатылганов Калык, Осмонкул, Алымкул, Актан, Муса, Атай, Шаршен, Сыртпай, Калмурат өңдүү жана башка шайырлар өнүктүрүшкөн. Булардын ар бири элдик ырларды эл арасында ырдоо менен өзүлөрү да обондорду жаратышкан.

Алардын канаттуу обондорунун кооз үлгүлөрү кыргыздын профессионалдуу ыр жанрынын өнүгүшүнө жана калыптанышына өз салымын кошту.

Кыргыз профессионалдуу ырына биринчи жолу негиз салган тунгуч композитор А.Малдыбаев болгон. А.Малдыбаев өзүнүн чыгармачылыгын залкар обончулардын таалиминде өнүктүрүп, 1922 - жылы калың угуучуларга обончу жана аткаруучу катары таанылган. Композитордун алгачкы чыгармаларынан болуп «Акинай» аттуу лирикалык ыры эсептелет. Бул ыр элдик күйгөн жана секет байлардын таасиринде чыгарылган. Аларга удаа «Кайым айтышуу», «Кызыл жоолукчан» аттуу ырларды жазат. Кыргыз элине элдик ыр катары кеңири тараган «Кызыл жоолукчан» аттуу ырдын обонун чыгарууда, композитор кайсыл комузчунун күүсү таасир эткенин автор: «Мен Муратаалынын улук чыгармасына таасирленип үлгү алдым» деп жазат. Ошол эле жылы Жусуп Турусбековдун «Арык казгандар» же азыркы аталышы «Кызыл жоолукчан» деген ырына обон чыгарган. Бул ырдын биринчи бөлүгүнүн обону Муратаалынын «Кичине шыңгырама» деген күүсүнөн алынган. Композитордун бул ыры 1928-жылы музыковед-этнограф А.Затаевич тарабынан фортепиано үчүн күүлөштүрүлөт дагы ал ыр, ошол эле жылы Москвадан атайын кичинекей китепче болуп чыгат. Биздин оюбузча ал кыргыз музыкасынын тарыхында биринчи жолу басмадан басылып чыккан музыкалык чыгарма.

Кыргыздын профессионалдуу музыкасынын инсандары А.Затаевич, П.Шубин, Д.Ковалев жана башкалар да, кыргыз элинин ыр жанрын өнүктүрүүдө да элге чоң эмгек сиңиришкен, өзгөчө композитор жана дирижёр, педагог П.Шубин менен музыковед А.Затаевич кыргыз эли үчүн эсепсиз күч жумшашкан.

Көрүнүктүү музыковед-этнограф Затаевичтин кыргыздын ырлары менен күүлөрүн жыйнап нотага түшүрүшү айрым аспаптар үчүн элдик бай мурастарды күүлөштүрүшү бүгүнкү кыргыз элинин профессионалдуу музыкасынын өнүгүшүнө түгөнгүс гүлазык болгондой эле, ыр жанрынын өнүгүшүнө да кенч болду.

Мусанын «Таалайлуу элдин бир кызы», Алымкулдун «Комузум» ж.б. ырлары берекелүү доордун бейпил эмгегине арналган. Композитор П.Шубин элдик ырларды күүлөштүрүү менен бирге ондогон ырларга да музыка жазды. Алардын ичинен айрыкча акын Токтогулдун сөзүнө жазган «Гүлдөп ал» аттуу ыры ушунчалык чыгармачылык эргүү менен жазылган классикалык ыр болгон. А.Малдыбаев көрүнүктүү акындар А.Токомбаевдин «Күн бүгүн» Ж.Турусбековдун «Тилек», «Ук жер жүзү» К.Маликовдун «Кызыл атчандар» аттуу ырларына эпкинүү эмгеги, улуу орус элинин бир туугандык жардамы баяндалат.

1936 - жылы жаңыдан канат жайган кыргыздын музыкасында профессионалдуу чоң бурулуш болгон. Москвадан Кыргызстанга композиторлор В.Власов .В.Фере баш болгон ондогон искусство ишмерлери иштөөгө, чыгармачылык командировкага келишкен.

Композитор Власов менен Ференин кыргыздын профессионалдуу музыкасынын өнүктүрүлүшүнө жана кызыгышына элдик ырлар менен обончулардын чыгармалары түгөнгүс казына болгон.

Алар кыргыз музыкасы менен алгачкы жолу кандайча таанышкандыгын ,эзели укпаган кыргыздын ырчыларынын ырларын, комузчуларынын күүлөрүн уктук. Улуттук музыканын сыймыгы болгон комуз, кыякты, кыл кыякты көзүбүз менен көрдүк деп эскеришкен. Кыргыз элинин карапайым таланттарынын кереметтүү күүлөрү аларды тан калтырган. Эл арасында кеңири тараган «Оххой», «Көл боюнда», «Ой тобо», «Куйдум чок», деген ырларды өтө чеберчиликте фортепианонун коштоосу менен ырдай тургандай кылып иштеп чыккан.

30-жылдардын аягында кыргыздын атактуу обончулары Атай, Муса, Абдыластардын катарына обончулар Калмурат, А.Темиров, Шералиевдер кошулган. Булар да өзүлөрүнүн чыгармачылыктарын кыргыздын улуу элдик обончулары катарында аткарып келишкен дагы сүйгөн, күйгөн, секетбай түрүндөгү обондорду чыгаруу менен башташкан.

Обончулар Ж.Шералиевдин «Созулма», А.Темировдун «Беш ыргай», «Сайра комуз» сыяктуу ырлары угуучулар тарабынан жылуу кабыл алынган. Бул жылдары композиторлор Власов, Фере, Шубиндер да элдик обончулардын бир топ чыгармаларын күүгө келтиришкен. Алардын ичинен Власов күүлөштүргөн «Үлгү ырлар», «Забойщиктер», «Өмүр», «Алымкан», «Туткун ыры» Фере менен Шубин иштеп чыккан. «Терме», «Кыз бурак», «Таң ыры», «Созулма», аттуу ырлары өтө устаттык менен гармоникалык жактан өтө чебер күүлөштүрүлгөн.

1940 - жылы обончу – композиторлор А.Малдыбаев «Кимге айтам», Ж.Шералиев «Кыздар ай», «Кербез», «Токтогулдун арманы», «Сагынам» М.Баетов «Ала-Тоолук кыздар ай», деген ырларга обон чыгарышты. Ушул жылдары жаш обончулар А.Бердибаев, Б.Эгинчиевдер да бирин-экин чыгармалары менен калын угуучуларга таанылышты. Ата Мекенибизге немецтик баскынчылар капасынан 1941 - жылы кол салган кезде композитор А.Малдыбаев, обончулар Темиров, Атай, Муса, Жумамудун, Абдрашит, Бектемирлер өздөрүнүн жараткан чыгармаларында элди, мекенди коргоого, душманга сокку урууга үндөп, улуу жеңишке чакырды, эли жери учун кашык канын аябай салгылашкан баатыр жоокерлердин эрдигине арнап, аларды дайыма улуу жеңиштерге шыктанткан бир катар ырларды жаратышты. Элибиздин сүйүктүү обончулары Атайдын

«Сагыныч», «Эр Панфилов», Мусанын «Сагынам», Жумамүдүндүн «Согуштан кат», Эгинчиевдин, «Сайран күү» деген ырлары тылдагы күжүрмөндөр менен кандуу майданда ажал менен арбашып жүргөндөрдүн демине дем кошкон. Согуштан кийинки элдин кубанычын баяндаган ырларга Шералиевдин «Жеңген эл», «Тынчтык», Алыкулдун «Улуу жеңиш» дегенин кошууга болот.

1945-жылдан тартып кыргыз музыкасы өнүгүүнүн чоң жолуна түштү. Профессионалдуу кыргыздын музыкасы М.Абдраев, А.Тулеев, А.Аманбаевдей таланттуу композиторлор менен толукталган. Булар өзүлөрүнүн алгачкы чыгармачылыктарын ыр жанрынан баштап, кыргыздын элдик ырына өзүнчө музыкалык стиль менен келишти.

Композиторлор М.Абдраевдин «Дүйнө жүзү түбөлүк», «Кыздар ай», А.Тулеевдин «Теримчинин ыры», «Кызганам», А.Аманбаевдин «Бешик ыры», «Үлпөт ыры», деген чыгармалары профессионалдуу ыр жанрынын өсүшүнө чоң салымын кошкон.

Кыргыздын элдик музыкасынын улуу традициясын уланткан обончулар Ж.Шералиев, А.Темиров, А.Бердибаев, Б.Эгинчиевдер да согуштан кийин элдин сүймөнчүлүгүнө татыган бир топ обондорду чыгарышты. Алардын ичинен Шералиевдин «Жаштар ай», «Пахтам». А.Темировдун «Ой комузчу», «Кыялым». А.Бердибаевдин «Түшүмдө», «Кызыл гүл», Б.Эгинчиевдин «Күлгүн жаш», «Алымкан», «Бозойлор» ж.б. ырлары айыл-кыштактарда. Эмгек талааларында, бетегелүү жайлоолордо элдик ыр катары ырдалган.

Кыргыздын профессионалдуу ыр жанры 1950-жылдан тартып өмүрүндө болуп көрбөгөндөй зор өсүштөргө жетишти. Бул жылдары кыргыз музыкасынын алтын казынасын түзгөн бир топ ырлардын классикалык кооз үлгүлөрү пайда болду. Алардын тематикасы да, формасы да, музыкалык тили да таптакыр жаңы эле.

Андай ырларга А.Малдыбаевдин «Кыргызстан», «Мекеним», Мукаш Абдраевдин «Тынчтыктын солдат», «Дүйнө жүзү түбөлүк», «Республикам» деген чыгармалары кирген.

Кыргыз композиторлорунун катары жыл өткөн сайын жаш күчтөр менен толукталган. Таланттуу композиторлор Сейдаалы Медетов андан соң композиторлор Таштан Эрматов, К.Молдобасанов, Н.Давлесов. У.Жумакановдор канат кагып, калкка таанылышты.

Кыргыз композиторлорунун ырларынын эң негизги башкы темаларынын бири эмгек болгон. Малдыбаевдин «Дүрдана», «Баатыр эне». М.Абдраевдин «Турсунхан», «Кыздар ай», «Эмгек кызына», А.Тулеевдин «Ак-Билек», «Ак-Зыйнат», «Жар-жар-ай». А.Аманбаевдин «Жаңы түшүм», «Эненин тилеги», У.Жумакановдун «Эмгек -таалай», ж.б. ырлары эмгек азаматтарынын жан шериги болгон.

Ал кездеги сүйүктүү композиторлорубуз лирика жанрында да белсемдүү эмгектеништи. Ыр жанрынын казынасынан орун ала турган лирикалык ырларга жана романстарга А.Малдыбаевдин «Замандашыма», «Терме», «Жаңы Паризат», М.Абдраевдин «Студенткага», «Жалынына күйгөнмүн», А.Аманбаевдин «Аптабына эридим», «Күткөндө», А.Тулеевдин «Жаштар Вальсы», «Жар-жар ай». «Балерина», С.Медетовдун «Какшаалдан кат», «Чабандын ыры», «Кимге айтам», К.Молдобасановдун «Жайлоодо», «Жалжал көз», Таштан Эрматовдун «Кызыл гүл», «Элестетем», «Сулууга», деген чыгармаларын эсептөөгө болот, алардын ичинен «Жайлоодо», «Чабандын ыры» эл ичине кенири тарап, сүймөнчүлүккө ээ болгон.

Кыргыз композиторлору менен бирге обончулар Ж.Шералиев, Б.Эгинчиев, А.Бердибаевдер да элдик музыканын байышына үлүш кошуп, бир топ жакшынакай обондорду жаратышкан. Алардын ичинде өзгөчө Ж.Шералиевдин «Арноо», «Толкун», «Кыз бурак», А.Бердибаевдин «Бала», «Батмажан», Б.Эгинчиевдин «Айнагүл», «Күлгүн жаш», жана башка чыгармалары калк арасына элдик чыгарма катары тарады. 1950-жылдардын аягында 1960-жылдын башында кыргыз композиторлорунун катарына жаш композиторлор В.Янковский, Н.Феферман, А.Жаныбеков жана обончулар А.Айтиев,

К.Досмамбетова, Ж.Чоробаев, С.Мамбетбаев, А.Абдыласов, Э.Мукамбетов, жана башкалар кошулушкан.

Акыркы жылдарда композиторлор менен обончуларыбыз тарабынан ар түрдүү темадагы ондогон патриоттук салтанаттуу гимн түрүндөгү ырлар, жакшынакай лирикалык романстар жазылган. А.Тулеевдин «Капаланттың акынды», Ч.Жумакановдун «Сагыныч», А.Малдыбаевдин «Дилбарым», А.Аманбаевдин «Фрунзем», «Эмне үчүн», Н.Давлесовдун «Саанчы жеңе», «Жылкычы бозой», М.Абдраевдин «Кутмандуу болсун күнүңөр», К.Молдобасановдун «Бешик ыры», «Кыздын ыры» деген ырлары коомчулуктун сүйгөн чыгармаларына айланган.

Көрүнүктүү обончу Ж.Шералиевдин «Сонун да», А.Айтиалиевдин «Сагынам», «Чабандын саламы», С.Мамбетбаевдин «Бат эле келсең болбойбу», «Асылкеч жандын эрмеги», К.Досмамбетованын «Замандашыма», «Кызыл өрүк», «Жаштыктын көркү жар экен», Э.Мукамбетовдун «Кыз ырдайт», «Айдайлы жашоо кемесин», Б.Жандаровдун «Кумармын» аттуу ырлары угуучунун жана өздүк көркөм чыгармачылык ийриминин катышуучуларынын, музыка сүйүүчүлөрүнүн көңүлүнүн кутуна айланган.

«Ыр бул чыныгы искусство», аны өмүр өткөнчө эске тутуу керек. Жакшы ыр жакшы обон көп изденүүдөн, көп аракеттенүүдөн жана чыныгы чыгармачылык эмгектен келип чыгат.

Адабияттар

1. Абдраев М., Алагушев Б. Октябрдын нуру менен. «Мектеп» басмасы. –Ф.: Мектеп, 1966.
2. Гребников В.М., Ниязалиев Ж.Н. Кыргызстандын билим берүүчү мектептериндеги музыка эстетика сабагын окутуунун маселелери. – Ф.: Мектеп, 1974.